

Roofvogels in Nederland in het midden van de 19de eeuw

Birds of prey in The Netherlands in the mid-19th century

JAN H. DE RIJK

Roofdieren werden vroeger fanatiek bestreden (Bijleveld 1974). In de Jachtwet van 1814 werd, ter stimulering van die bestrijding, een landelijke premieregeling ingevoerd. Van de schriftelijke bronnen van die premieregeling is veel verloren gegaan. Een uitzondering vormt het jaar 1849 en de periode 1851-60. Voor deze jaren is het zeer omvangrijke bronnenmateriaal bewaard gebleven. In dit artikel worden de gegevens over roofvogels gepresenteerd en wordt getracht het voorkomen van enkele soorten te reconstrueren.

Bronnen

De bron uit 1849 omvat een stapel opgaveformulieren met het aantal gedode valken en arenden per maand en per plaats (Archief van de Opperhoutvesterij Inv. nrs. 1782-84, Algemeen Rijksarchief Den Haag). Van deze bron is slechts de informatie over de vangstperioden benut.

Bij de invoering van de Jachtwet van 1852 werd de administratie van de premieregeling voor schadelijk gedierde opgedragen aan de gemeenten. Als schadelijke dieren werden in artikel 13 van deze wet aangewezen: arend *Haliaeetus/Aquila spec.*, Havik *Accipiter gentilis*, Sperwer *A. nisus*, Buizerd *Buteo buteo*, kiekendief *Circus spec.*, valk *Falco spec.* en een aantal zoogdieren. In 1859 en 1860 werd dit artikel gewijzigd, de premieverlening uit de rijkskas werd daarbij stopgezet. Voor de tussenliggende periode, 1852-59, bestaat er een uitgebreide administratie van deze premieregeling. Dit danken we tevens aan de Gemeentewet van 1851, die de gemeenten verplichtte jaarlijks een verslag over de toestand der gemeente op te stellen en aan Gedeputeerde Staten van de provincie te sturen. Die gebruikten de gegevens voor het samenstellen van een provinciaal verslag. Met deze opgaven hebben we een bron die ons inlicht over de per jaar gedode aantallen roofvogels per gemeente en provincie.

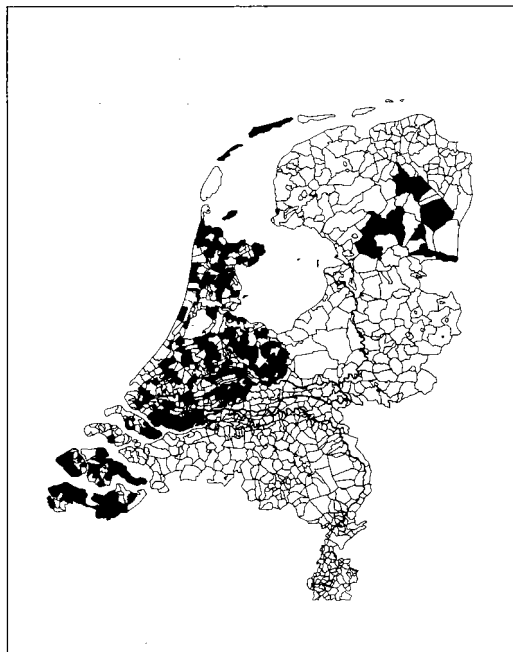
Helaas zijn van veel gemeenten de verslagen niet teruggevonden. Voor welke gemeenten één of meerdere verslagen uit de periode 1851 tot en met 1859 konden worden geraadpleegd, is in figuur 1 weergegeven. Van deze gemeenten was soms slechts voor één jaar het verslag beschikbaar. In een aantal gemeenteverslagen is vermeld dat er wel premies werden uitgekeerd, maar is niet aangegeven voor welke soorten dat gebeurde. Voor het doel van dit onderzoek bevatte zo'n verslag geen bruikbare informatie.

De determinatie van de roofvogelsoorten vormt een probleem bij het gebruik van deze bron. De benamingen arend, valk, wouw (kiekendieven) betreffen verzamelingen voor meerdere soorten roofvogels. De benamingen

Buizerd, Havik, Sperwer zijn eenduidig, maar als men de soort verkeerd determineerde, heeft de bron weinig waarde. Aan deze problemen zal bij de bespreking per soort aandacht worden besteed.

De premieregeling

De soorten die in tabel 1 worden genoemd, vielen onder de premieregelingen uit de jachtwetten van 1814 en 1852. In deze tabel wordt tevens vermeld hoe hoog de verleende premie was. Vanaf 1852 gold voor Buizerd, Sperwer, Havik en wouw (kiekendief) een premiebedrag. De memorie van toelichting bij de Jachtwet van 1852 zegt daarover dat de "ondervinding" geleerd had dat de premieverlening met enige diersoorten moest worden uitgebreid. Tot en met 1851 werd in een aantal provincies ook voor de roofvogel "gier" een premie verleend van f0.30. Waarschijnlijk werden daarmee roofvogels bedoeld die groter waren dan een

Figuur 1. Gemeenten waarvan geen verslag is geraadpleegd (zwart). Municipalities for which no information was available (black).

Tabel 1. Premies (in guldens) per roofvogelsoort in de 19de eeuw
Premiums (in Dutch guilders) per raptor species in the 19th century

Periode <i>period</i>	1814-1851	6-3-1852 tot 31-8-1860
Arend <i>Aquila/Haliaeetus</i>	1,50	1,00
Valk <i>Falco spec.</i>	0,30	0,30
Havik <i>Accipiter gentilis</i>	-	0,30
Sperwer <i>A. nisus</i>	-	0,30
Buizerd <i>Buteo buteo</i>	-	0,30 ¹
"Wouw" "Milvus"	-	0,30 ¹

¹Voor deze soorten werd per 31-12-1859 de premieverlening stopgezet *no bounties paid from 31-12-1859 onward*

valk maar kleiner dan een arend, zoals Buizerd, Havik en kiekendief. Zelfs Schlegel (1852) associeerde "gieren" alleen met echte gieren en snapte niet dat op een zo zeldzame vogel een premie stond. Omdat de soort aanduiding "gier" zo vaag is en de benaming in de helft van de provincies niet werd gehanteerd, worden deze "gieren" verder buiten beschouwing gelaten.

Een gevangen vogel moest vanaf 1852 op het gemeentehuis worden getoond. Als alles in orde was, kreeg de premiejager een mandaat, een briefje waarmee later de premie kon worden geïnd. Om te voorkomen dat vogels meerdere keren voor een premie werden getoond, werden de poten verwijderd.

De premiebedragen waren voor die tijd hoog. Dertig cent was voor een arbeider al een half dagloon. Als hij in een jaar zo'n 600 roofvogels doodde, had hij genoeg inkomen. Zo berekend, hielp de vangst van roofvogels elf personen aan een inkomen. Uit enkele opmerkingen blijkt dat er plaatselijk inderdaad mensen waren die de premieregeling gebruikten om een inkomen te verwerven. De meeste dieren werden echter gevangen door mensen die ook zonder premie wel op roofvogels jaagden, zoals jachtopzieners.

Het nut van een premie voor roofdieren heeft steeds sterk ter discussie gestaan. Akkerbouwers waren vooral tegenstander van de premies voor wezels, omdat zij de wezel als muizenvanger waardeerden. De oppositie tegen de premieverlening heeft in 1860 tot de afschaffing van de premieregeling geleid.

Verwerking en interpretatie van de gegevens

De kwantitatieve vangstgegevens uit de gemeenteverslagen zijn per gemeente met een stip of met meerdere stippen weergegeven. Daarbij zijn de vangsten over de jaren 1852-59 gesommeerd. Voor de veel gevangen Sperwers en valken moest voor de weergave een klassenindeling worden gebruikt. Aan de hand van deze kaarten zijn de verspreidingsgegevens geïnterpreteerd. Daarbij moest steeds rekening worden gehouden met een verteke-

ning van het verspreidingsbeeld als gevolg van de ontbrekende gemeenteverslagen en met de mogelijkheid van foute soort aanduidingen. De vangstgegevens van de Sperwer geven een voorbeeld van deze verwerking (figuur 2). Van de overige soorten is alleen de kwantitatieve informatie uit de provincieverslagen weergegeven (figuur 3).

Van de gedode roofvogels kan slechts af en toe iets vermeld worden over de status van de soort: broedvogel, doortrekker, wintergast of dwaalgast. Een belangrijk hulpmiddel daarbij zijn de gegevens uit het provinciaal verslag van Gelderland over de periode 1853-59 (figuur 4). Daarin worden de gevangen aantallen per maand genoemd. Dat geeft een indicatie voor de status van de soort. Daarnaast leveren incidentele opmerkingen in de 19de eeuwse literatuur soms een aanwijzing over de status op.

Het verspreidingsbeeld van de gedode vogels wordt bepaald door de trekroutes van de soort en door de ligging van de overwinterings- en broedgebieden. Dit beeld kan worden vertekend door gebieden waar succesvolle vangmethoden werden beoefend en waar de meeste jagers woonden. Op de mogelijke invloed van deze factoren zal bij de bespreking per soort worden ingegaan. Mede door de onzekere determinaties bleek helaas dat de premiegegevens vaak minder waarde hebben dan men op grond van de hoeveelheid gegevens zou mogen verwachten.

Arend De verslagen bevatten zeer weinig aanwijzingen over de soorten die met arend werden aangeduid. Schlegel (1854-58) somt van de arenden enkele exemplaren op die in de periode van premieverlening werden geschoten: een Bastaardarend *Aquila clanga* op Het Loo in 1855, een Steenarend *A. chrysaetos* bij 's-Gravenhage in 1851 en één in Groningen enkele jaren later. Van deze vangsten is in de betreffende gemeenteverslagen echter niets terug te vinden. De Zeearend *Haliaeetus albicilla* was vermoedelijk algemener. Schlegel (1854-58) vermeldt dat deze soort in trektijd en winter in ons land voorkwam en vooral in de duinstreken niet zelden gevangen en geschoten werd. Ook Van der Hoeven (1835) noemt de Zeearend een algemene wintergast. Zowel Schlegel als Van Bemmelen & de Graver (1856) noemen de Visarend *Pandion haliaetus* zeldzaam. Afgaande op deze vermeldingen zouden de gedode arenden voornamelijk Zeearenden zijn.

De arenden werden grotendeels in de periode december-februari gevangen. De voorkeur voor de duinen is gering; in 's-Gravenzande (28) en Bloemendaal (9) werd wel een flink aantal arenden gevangen. Het vangstgemiddelde van 41 arenden per jaar wijst er op dat de Zeearend in de 19de eeuw beduidend algemener voorkwam dan in de 20ste eeuw.

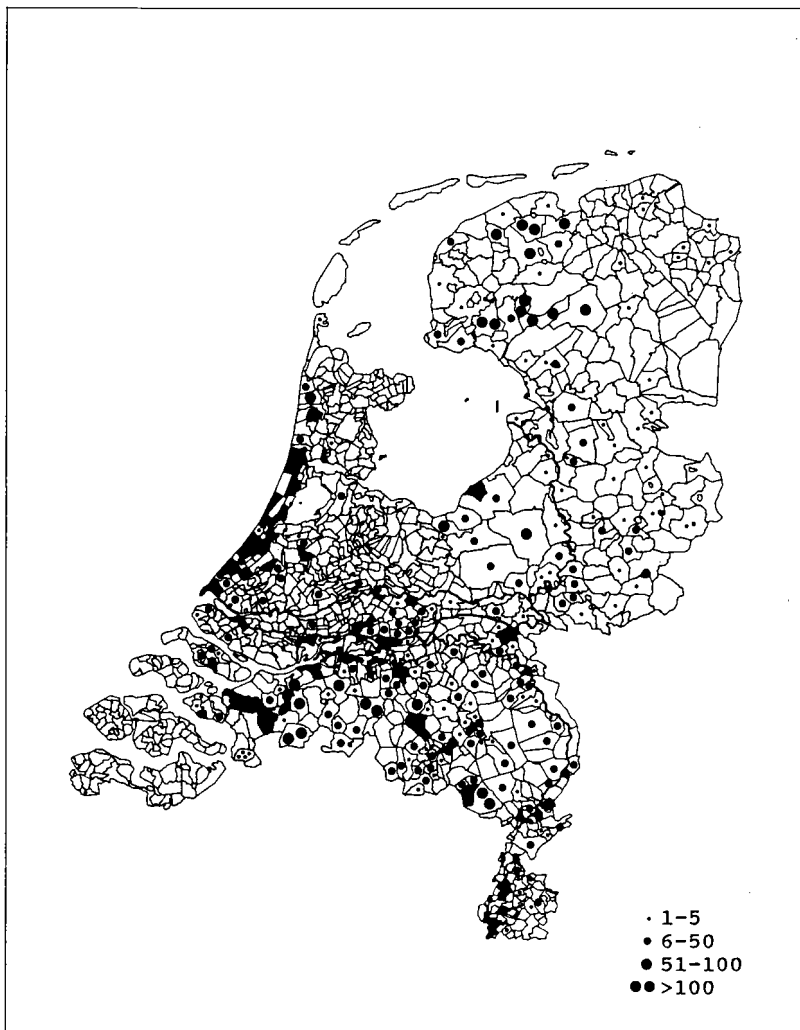
Havik De verspreiding van de gevangen Haviken laat concentraties in ZW-Friesland en westelijk Noord-Brabant zien. In de gemeente Gaasterland (Fr) bijvoorbeeld, werden in 1853 114 Haviken gedood. In Noord-Brabant waren het gemeenten als Tilburg (gemiddeld 38 vogels per jaar), Baarle-Nassau (gemiddeld 15 vogels per jaar) en Steenbergen (gemiddeld 10 vogels per jaar) waar veel Haviken werden gevangen.

Door Schlegel (1852, 1854-58) worden alleen de grote bossen van Gelderland als broedgebied genoemd. Uit de maandgegevens van gedode Haviken in Gelderland (figuur 4) kan eveneens worden afgeleid dat de soort daar als broedvogel voorkwam en door de nestbinding in de broedtijd zelfs extra kwetsbaar was. Het lijkt weinig aannemelijk dat het deze Gelderse broedvogels waren die men elders in Nederland in zo groten getale ving. De Havik is immers een echte standvogel (Bijlsma

1987). Waarschijnlijker is, dat veel van de Friese en Noordbrabantse "Haviken" in werkelijkheid Sperwers waren.

Sperwer De verspreiding van de gevangen Sperwers vertoont concentraties in de duinstrook, in westelijk Noord-Brabant en in Harderwijk (figuur 2). In Harderwijk werden jaarlijks gemiddeld 270 Sperwers voor een premie aangemeld. Dat is meer dan de helft van het aantal in Gelderland gedode Sperwers. Ze werden bij Harderwijk door vinkers gevangen; in 1853 werd vermeld dat gevlide Sperwers als voedsel werden gebruikt.

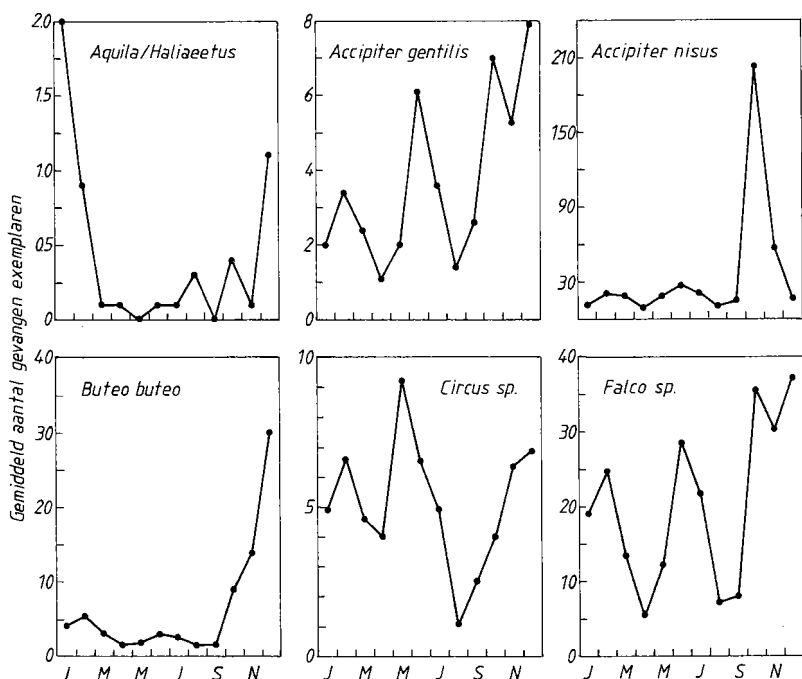
De Sperwers in de duinstrook en westelijk Noord-Brabant werden waarschijnlijk eveneens door vinkers in hun netten gevangen. Dat Sperwers vinken op hun trek volgen en door vinkers werden gevangen, beschreef Houttuyn (1797) al. Hij noemt voor deze soort de toepasselijke volksnaam "vin-

Figuur 2. Aantal uitgekeerde premies voor de Sperwer in 1852-59. Number of bounties paid for Sparrowhawks per municipality in 1852-59.

Figuur 3. Aantal uitgekeerde premies voor roofvogels per provincie in 1852-59: a-f resp. arend (41/jaar), Havik (488/jaar), Sperwer (2890/jaar), Buizerd (250/-jaar), kiekendief (797/jaar) en valk (2227/jaar). Numbers of bounties paid for birds of prey per province in 1852-59: a-f eagle, Goshawk, Sparrowhawk, Buzzard, harrier and falcon respectively.

Figuur 4. Gemiddeld aantal per maand gevangen roofvogels in Gelderland in 1853-59. Number of birds of prey killed in the province of Gelderland in 1853-59 (mean/month).

kenvalk". Door de succesvolle vangst van Sperwers in vinkennetten geeft figuur 2 waarschijnlijk beter de verspreiding van vinkers weer dan die van Sperwers.

Voor Gelderland kan het relatief grote aantal gedode Sperwers in het broedseizoen wijzen op de

aanwezigheid van broedvogels. In de rest van Nederland was de Sperwer waarschijnlijk een weinig algemene broedvogel. De gevangen Sperwers, gemiddeld haast 3000 per jaar, moeten voornamelijk uit noordelijker gelegen broedgebieden afkomstig zijn geweest.

Buizerd Het verspreidingsbeeld van de gevangen Buizerds is onvolledig; voor de provincies met de grootste vangsten (Gelderland, Utrecht, Noord- en Zuid-Holland) blijft voor het grootste deel van de gevangen exemplaren onbekend in welke gemeenten ze werden gevangen.

Het is niet bekend of ook voor de Ruigpootbui-
zerd *Buteo lagopus* premies werden betaald. Wellicht werd die soort eveneens onder de benaming Buizerd begrepen. Schlegel (1854-58) noemt de Ruigpootbui-
zerd voor de duinstrook een tamelijk algemene wintergast.

De Buizerd was in Gelderland voornamelijk een wintergast (figuur 4). Volgens Schlegel (1852) was dat in andere delen van het land eveneens het geval. Erg regelmatig was het voorkomen als wintergast in Gelderland niet. In december 1959 werden 115 Buizerds gedood; een jaar eerder in dezelfde maand slechts drie. Deze onregelmatigheid in het winter-
voorkomen wordt bevestigd door Schlegel (1854-58). Voor een deel hangt deze onregelmatigheid samen met de periodiek optredende veldmuispla-
gen. Afgaande op klachten over veldmuizen in de verslagen en op de vangstaantallen van wezels wa-
ren er in de winters van 1855/56, 1858/59 en 1859/60 in Gelderland veldmuispla-
gen. In deze winters werden in Gelderland relatief veel Buizerds gevangen. De Buizerd kwam mogelijk niet in alle gebieden met een veldmuisplaag voor. In de Gro-
ningse plaaggebieden bijvoorbeeld werden geen Buizerds gedood.

Schlegel (1854-58) noemt de Buizerd voor de bossen van Gelderland en Noord-Brabant een schaarse broeder. De lichte toename van het aantal gedode Buizerds in Gelderland in de zomer zou op broeden kunnen duiden.

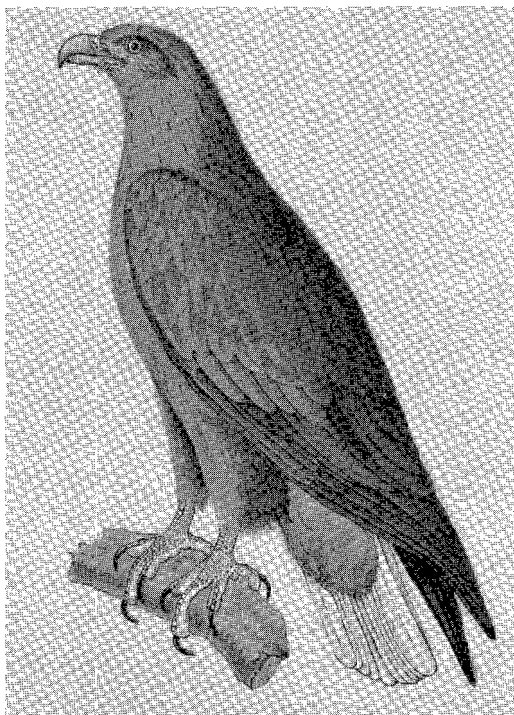
Na de arend was de Buizerd de minst gevangen roofvogel. Het afschot van slechts 250 exemplaren per jaar wijst er op dat de soort als broedvogel en als wintergast zeldzamer was dan in de afgelopen decennia van de 20ste eeuw.

Kiekendief De benaming "wouw" in de oude bronnen zorgt voor de nodige onduidelijkheid. De moderne vogelaar die weinig bekend is met oude vogelnamen denkt aan Rode Wouw *Milvus milvus* of Zwarte Wouw *M. migrans*. Die wouwen werden vroeger naast wouw ook zwaluwstaart genoemd. Met wouw bedoelde men meestal de Bruine Kiekendief *Circus aeruginosus*. Schlegel (1854-58) bijvoorbeeld vermeldt dat men de Bruine Kiekendief gewoonlijk wouw of rietwouw noemde. Deze vogel werd toen de meest algemene kiekendief genoemd. Onbevredigend bij deze soortaanwijzing is echter dat voor de Grauwe Kiekendief *C. pygargus* en de Blauwe Kiekendief *C. cyaneus* geen premies gold-
den. Het lijkt daarom beter wouw als kiekendief te interpreteren. Dan is ook het grote aantal winter-
vangsten (figuur 4) minder vreemd.

De toename van het aantal gevangen Bruine Kiekendieven in Gelderland aan het begin van het broedseizoen kan een gevolg zijn van de kwets-
baarheid van de soort tijdens de balts en tijdens het broeden.

Valk De benaming valk is erg onbevredigend. Hoewel men mag vermoeden dat het hoofdzakelijk Torenvalken *Falco tinnunculus* betrof, waren andere valksoorten te algemeen om ze als ruis in de valk-meldingen te negeren. Schlegel (1852, 1854-58) noemt de Torenvalk de meest algemene valk maar ook Boomvalk *F. subbuteo*, Slechtvalk *F. peregrinus* en Smelleken *F. columbarius* noemt hij niet zeldzaam. Daarnaast hadden andere roofvo-
gels volksnamen met valk er in, zoals Sperwer (vin-
kenvalk) en Havik (duivenvalk, patrijzenvalk). Vooral in de oudere literatuur wordt met de be-
naaming "valk" steeds de Slechtvalk (slecht = gewoon) bedoeld.

De grote hoeveelheid vangsten in Gelderland in de maanden juni en juli wijst op het voorkomen als broedvogel. In 1849 was de vangst in deze maanden ook landelijk zeer hoog. Waarschijnlijk was de To-
renvalk daarom een algemene broedvogel. De op-
merking van Schlegel (1852) dat de Torenvalk in de winter het land verlaat, doet vreemd aan. De vang-
sten van valken in de winter weerspreken deze waarneming.

Zeearend. Uit Anslin, 1838 (Universiteitsbibliotheek Amster-
dam). White-tailed Eagle *Haliaeetus albicilla*.

Voor het verspreidingsbeeld van de gevangen valken is moeilijk een verklaring te geven. De soort was in gebieden met een veldmuisplaag niet algemener dan elders.

Summary

A governmental premium system was adopted in the game laws of 1814 and 1852. Most documents concerning the payment of bounties during 1849-59 are preserved. They provide information on distribution and abundance of the commoner birds of prey. For a number of municipalities, information about the premium system was lost (fig. 1). Unfortunately, identification of birds of prey killed was not always reliable.

Eagles, probably mostly White-tailed Eagles, were mainly killed in winter. They must have been more common then than nowadays.

Many Goshawks were killed in parts of the provinces of Friesland and Noord-Brabant (fig. 3). Since Goshawks were scarce or absent in these regions during the 20th century, it is plausible that these "Goshawks" actually were Sparrowhawks. The Sparrowhawk was the bird of prey killed most frequently. Many Sparrowhawks were caught by finchcatchers. The geographical distribution of premiums for killed Sparrowhawks is therefore biased, for example along the west coast (fig. 2).

Buzzards were mainly killed in winter. This species was probably less common as a breeding bird than in the 20th century (fig. 4).

The name "kite" was normally used for the Marsh Harrier. The "kites" of the premium system probably included the other harrier species, particularly Hen Harriers in winter.

Although falcons were not specified in the documents, Kestrels were probably killed most frequently because of their abundance.

Dankwoord Zonder de bereidwillige hulp van vele archiefambtenaren was het bronnenonderzoek niet mogelijk geweest. Verder dank aan Anne-Marie Blomert en Rob Bijlsma voor verbeteringen en commentaar bij het concept-artikel.

Literatuur

- ANSLIJN N. Z. 1838. Afbeeldingen van Nederlandsche dieren. Deel I: Zoogdieren, vogelen. Du Mortier en Zoon, Leyden.
- VAN BEMMELEN A. A. & DE GRAVERE C. 1856. Lijst van Vogels in de provincie Groningen en op het eiland Rottum waargenomen. *Bouwstoffen* 2: 119-130.
- BIJLEVELD M. F. I. J. 1974. Birds of prey in Europe. MacMillan Press Ltd., London.
- BIJLSMA R. G. 1987. Havik *Accipiter gentilis*. In SOVON, Atlas van de Nederlandse vogels, p. 164-165. SOVON, Arnhem.
- VAN DER HOEVEN J. 1835. Beknopte handleiding tot de natuurlijke geschiedenis. Bohn, Haarlem.
- HOUTTUYN M. 1797. Nederlandsche Vogelen, 3. Sepp, Amsterdam.
- SCHLEGEL H. 1852. Over de inlandsche dag-roofvogelen. *Nederlandsch Tijdschrift voor Jagtkunde* 1: 1-36.
- 1854-58. De vogels van Nederland, 1-3. Fauna van Nederland I. Leiden.

J. H. de Rijk, Egelantiersstraat 23E, 1015 PV Amsterdam

Aanvaard voor opname 8 oktober 1990

